

Universiteit Utrecht

EEN PAKKEND PLAATJE

De Theologische Argumenten van de Iconoclastische Controverse in Byzantium

Zowel voor als tegen, van verschillende auteurs, bronnen en tijden.

Dieuwke Becker
3216845

21-5-2010

"The icons are books for the uneducated, heralds that never fall silent but teach beholders with mute voice and sanctify their sight." Paus Gregorius I

Inhoud

Inleiding	2
Historisch overzicht	3
Waar kwam het iconoclasmе vandaan?.....	6
Wat waren de argumenten voor en tegen het iconoclasmе?	7
Wat waren de argumenten voor het iconoclasmе?.....	8
Bijbelse argumenten	8
Kerkvaders.....	9
Theologie	11
Wat waren de argumenten tegen het iconoclasmе?.....	12
Bijbelse argumenten	12
Kerkvaders.....	13
Theologie	15
Overzicht	17
Conclusie	18

Inleiding

Omdat ik zelf geen theoloog ben moet ik mij bij voorbaat excuseren voor eventuele basale zaken die ik hier heb uitgelegd alsof het wereldontdekkingen zijn. Dat waren het voor mij in veel gevallen wel en ik heb mij tijdens het maken van deze scriptie ook menigmaal gevoeld alsof er een wereld voor me openging. De wereld van de kerntheologie was mij nog niet bekend en toch ben ik er *head first* ingedoken om de theologische argumenten voor en tegen het iconoclasmе te achterhalen. Dit heb ik gedaan omdat ik het conflict niet goed begreep, of liever gezegd niet goed genoeg. Ik wilde weten wat deze mensen bezielde om zich bijna 150 jaar zo intensief bezig te houden met een theologisch vraagstuk.

Dat was een flinke klus omdat ik veel begrippen en bestaande discussies nog niet kende en me daarin ook moest verdiepen om ook maar enigszins te begrijpen waar het over ging. Voor de meeste schrijvers van de door mij bestudeerde bronnen waren veel van deze kwesties gesneden koek, terwijl ik regelmatig zinnen moest herlezen met een woordenboek en een theologische site erbij en dan nog niet wist waar het over ging. Maar langzamerhand begon ik de theorieën en ideeën te leren kennen en kon ik me oprecht afvragen wat ik van de schrijvers en vooral hun meningen vond.

Om bekend te raken met de problematiek heb ik eerst de historische context geschetst met de nadruk op christelijke geschiedenis. Vervolgens ben ik gaan onderzoeken wat nu precies de argumenten voor en tegen het iconoclasmе waren en die heb ik voor het gemak ingedeeld in

categorieën. Overzicht was een van de dingen die misten in al mijn bronnen, dus dat heb ik hier geprobeerd wel toe te voegen.

Er zaten natuurlijk wel wat haken en ogen aan het onderzoek over een onderwerp wat al zo lang geleden is, in een ander land en in vele andere talen. Het laatste alleen zorgde al voor een groot probleem. Mijn Oudgrieks en mijn Latijn en al helemaal mijn Arabisch zijn helaas niet in zo'n uitstekende staat dat ik de originele bronnen zelf kon bestuderen, dus moest ik terugvallen op vertalingen. Ik heb ervoor gekozen om een aantal bronnen in het Engels weer te geven. Dit betreft teksten of citaten die zelf al een vertaling zijn en dus nog meer schade op zouden lopen als ze nogmaals vertaald zouden worden. Mijn dank gaat natuurlijk uit naar deze zwoegers die de moeite hebben genomen zich deze talen eigen te maken en de oude teksten te vertalen.

Een praktisch punt moet nog even vermeld worden. Omdat de geschiedenis het ons al verteld heeft kan ik het hier vast ook al verklappen. De winnaars van de iconoclastische controverse waren de tegenstanders, hier ofwel iconofielen ofwel iconodulen genoemd. Zij hebben er helaas goede zorg voor gedragen dat het grootste deel van de iconoclastische bronnen verloren zijn gegaan. Vaak komen wij ze alleen nog tegen in iconodulische bronnen waar ze opgeschreven zijn met het doel er in dezelfde tekst meteen korte metten mee te maken. Hierdoor zijn er in verhouding veel meer iconodulische bronnen dan iconoclastische en als er hier in deze scriptie een verhoudingsverschil mocht bestaan, dan is dat niet vanwege een bepaalde voorkeur voor een van beide kanten, maar door gebrek/overvloed aan bronnen.

Alle genoemde jaartallen zijn na Christus, tenzij anders aangegeven en de argumenten zijn niet gebonden aan een bepaalde tijd waar ze uit stammen. Ik heb mijn onderzoek wel beperkt tot argumenten vóór 843. Er zullen daarna ongetwijfeld nog mensen geweest zijn die de strijd wilden voortzetten, maar omdat vanaf 843 het beleid voorgoed iconodulisch werd heb ik alleen argumenten van voor die tijd gebruikt.

Ik heb de belangrijkste argumenten gebruikt, niet de belangrijkste schrijvers. De meeste argumenten zijn door verschillende auteurs in hun eigen betoog gebruikt. Ik heb zoveel mogelijk geprobeerd de argumenten te gebruiken van degene die ze bedacht hadden. Soms moest ik wel uitwijken naar hergebruikte argumenten, maar de meeste zijn van hun originele bedenkers. Maar deze scriptie is dus geen opsomming van alle theologen die zich bemoeid hebben met de Iconoclastische Controverse en daar wat over gezegd of geschreven hebben.

Historisch overzicht

Om de argumenten voor en tegen het iconoclasme te kunnen begrijpen is het nodig te geschiedenis van het christendom in het Byzantijnse rijk even in het kort door te lopen. Het christendom was in het Romeinse Rijk in opkomst vanaf het begin van de tweede eeuw na Christus en heeft zich in de loop van de eeuwen verder ontwikkeld. Zelfs na de splitsing van het Romeinse Rijk in Oost en West en zelfs na de val van het West-Romeinse Rijk. Maar met de splitsing van dit rijk kwam er ook een splitsing in de christelijke kerk. Omdat de twee rijken nu elk hun eigen kant op gingen qua cultuur en beleid, ontwikkelde het christendom zich ook in twee richtingen. In het Westen stond de kerk nog steeds onder gezag van de paus, maar in het Oosten werd de functie van patriarch ingesteld. Dat is nog een eeuwenlange kwestie geweest, of de patriarch nu wel of niet ondergeschikt was aan de paus, maar op een gegeven moment stonden ze ongeveer op gelijke voet. De paus heeft wel altijd een grote invloed gehad op het christendom in het Oost-Romeinse en Byzantijnse Rijk. Als hij via de patriarch niet genoeg invloed had, wendde hij zich wel direct tot de keizer. Maar het feit blijft dat de

religies van Oost en West zich op verschillende paden bevonden die elk hun eigen kant opgingen. Ik zal in dit historisch overzicht het meeste aandacht geven aan gebeurtenissen die van invloed waren op de christelijke geschiedenis van het Byzantijnse rijk omdat deze, allen bij elkaar opgeteld, cumuleerden in de uitbraak van het iconoclasmie in 726 onder Keizer Leo III.

Het christendom was in de eerste twee eeuwen van zijn bestaan een ongeorganiseerde religie. Er circuleerden verschillende evangeliën en er was geen vastomlijnd concept van het christendom. Uiteraard waren er ook in dit geval zoveel meningen als gelovigen en het uiteindelijke begin van het iconoclasmie moet wellicht gezocht worden in de stroming van Arius van Alexandrië (het arianisme). Arius zag de heilige drie-eenheid van Vader, Zoon en Heilige Geest op een geheel eigen manier. Namelijk dat deze drie-eenheid niet gelijkwaardig was. Arius vond dat de menselijke kant van Jezus meer naar voren moest komen, vooral omdat hij de Zoon van God was en dus door God geschapen. Er was blijkbaar een statusverschil; 'Jezus was niet evenveel God als God de Vader'.¹ Deze stroming is het begin geworden van de christologie; de leer van de natuur van Jezus.

De christologie heeft door de eeuwen heen een grote rol gespeeld in de visie op afbeeldingen binnen het christendom. Het arianisme is echter door het zeer belangrijke concilie van Nicea in 325 in de ban gedaan. Dit concilie bepaalde dat 'er één Heere Jezus Christus was, den eniggeboren zoon van God, geboren uit den Vader vóór alle eeuwen; (...), waarachtig God uit waarachtig God; *geboren, niet gemaakt*, van hetzelfde wezen met den Vader, door Wie alle dingen gemaakt zijn.'² Dit is een deel van de standaard christelijke geloofsbelijdenis geworden. Waar het voor ons om gaat is dat Jezus niet gemaakt is maar geboren uit God (de Engelsen hebben daar een betere term voor namelijk dat 'Jesus was *begotten* not made'³). Hiermee werden de stellingen van het arianisme voorgoed afgewezen, hoewel de stroming zeker niet uitstierf, maar, vooral in de regio van Alexandrië, een eigen leven ging leiden.

Om terug te komen op het historisch overzicht van het christendom. Het concilie van Nicea was de eerste van een reeks stappen naar een gereguleerde kerk. De keizers hielden zich rond deze tijd niet meer zo met de regulering van christendom bezig, ze waren vooral bezig ketteren te vervolgen. Dit was begrijpelijk lastig, omdat er nog niet duidelijk was wat nou een ketter was. Daarom interpreteerde elke keizer dit begrip zelf en handelde daar vervolgens naar. We hebben het nu over de tijd van Constantijn de Grote en hij had net Constantinopel gesticht en gebombardeerd tot hoofdstad van het Romeinse Rijk (in 330 n. Chr.). Zijn Rijk hield niet erg lang stand, want na een serie van keizers die soms capabel en soms wat minder capabel waren kwam er in 395 een scheiding in het grote Romeinse Rijk en vanaf nu kunnen we spreken over het Oost-Romeinse Rijk en het West-Romeinse rijk, waarbij onze aandacht uitgaat vooral naar het Oost-Romeinse Rijk.

Ondertussen had het arianisme nog een beetje gesudderd op de achtergrond en kwam aan het begin van de vijfde eeuw weer op volle kracht naar voren, ditmaal met als belangrijkste twistpunt de substantie waarvan Jezus gemaakt was. Want Arius had gewezen op de menselijke kant van Jezus, maar Jezus had volgens de christenen ook een goddelijke kant. De vragen die nu gesteld werden waren over de aard van Jezus; was hij menselijk of goddelijk? In het geval dat hij het allebei was, in welke verhouding was hij dan menselijk en goddelijk? En was dat los van elkaar te zien? In het concilie van Chalcedon in 451 hoopten de religieuzen een einde te maken aan al deze onzekerheden.

---

¹ T.E. Gregory, *A History of Byzantium* (Oxford 2008) 54.

² <http://www.online-bijbel.nl/belijdenisgeschrift/nicea/> 10-05-2010

³ Gregory, *A History of Byzantium*) 45.

Er werd besloten dat 'Christus twee naturen (physeis) had, een goddelijke en een menselijke natuur, en dat deze onlosmakelijke met elkaar verbonden waren zonder deling of scheiding.'⁴ Dit was de aanleiding voor een eeuwendurend conflict, want er was een grote groep aanhangers van de theorie dat Jezus maar één natuur had, namelijk een goddelijke. Hiermee was er een eerste schisma binnen de Byzantijnse kerk bereikt. Grote groepen weigerden de stellingen van Chalcedon te aanvaarden en keerden zich af van de Byzantijnse kerk. Er bestaan vooral in Egypte nog groepen monophysieten zoals de mensen die alleen in de goddelijke natuur van Jezus geloofden werden genoemd.⁵

De keizers speelden zeker vanaf dit moment een grote rol in de christelijke religie. Verschillende keizers, bijvoorbeeld keizer Zeno (474-491), probeerden hun onderdanen te dwingen de regels van het concilie van Chalcedon te aanvaarden, maar dat werkte totaal niet. Keizer Justinianus (527-565) was iets gematigder, wellicht omdat hij zelf wel het concilie van Chalcedon aanvaardde maar zijn vrouw Theodora niet. Deze keizer liet de monophysieten redelijk met rust, hoewel hij natuurlijk wel alle andere vormen van ketterij liet vervolgen. Zijn opvolger Justin II (565-578) deed nog een poging om de twee kampen weer bij elkaar te krijgen, zonder veel succes.

In de zevende eeuw volgden de keizers elkaar in hoog tempo op, zonder successen te boeken op het religieuze veld. Overigens probeerden de meeste keizers het wel, de religieuze kwesties zorgden voor grote verdeeldheid in het rijk, maar geen enkele keizer, noch de paus, noch de patriarch slaagden erin om de verschillende meningen te verenigen.

In het begin van de achtste eeuw, in 717, kwam een nieuwe keizer aan de macht (Leo III) die de christelijke verdeeldheid tot ongekende hoogtes wist op te voeren door in 726 het iconoclasme in te voeren. Om te begrijpen waar dit vandaan kwam moeten we wederom een stukje terug in de tijd. Hoewel hierover ook de meningen nog verschillen, gaan de meeste wetenschappers er vanuit dat het christendom voor een zeer groot deel gebaseerd is op het Jodendom; sommigen zeggen zelfs dat het hieruit is voortgekomen. Nu wil ik mij onthouden van een conclusie op dit punt, feit is dat er redelijk veel joodse gebruiken in het begin van het christendom in trek waren. Waarvan voor ons het belangrijkste gebruik het vermijden van het gebruik van afbeeldingen is.

Christenen waren in het beginstadium van hun religie niet gebrand op het maken van afbeeldingen, waarschijnlijk vanuit de joodse traditie (die teruggaat op het tweede gebod van Mozes waarin staat dat het verboden is afbeeldingen te maken van levende wezens). In de joodse religie werden geen afbeeldingen gemaakt en dit gebruik werd door de nieuwe christenen overgenomen, waarschijnlijk meer uit gewoonte dan om hun 'anders zijn' van de oude heidense tradities te benadrukken. Echter toen het christendom zich aan het begin van de derde eeuw zeer snel ging verspreiden door alle lagen van de Romeinse samenleving, dus ook de heidenen, hadden lang niet alle nieuwe christenen de behoefte om hun oude gewoontes geheel los te laten en begonnen christelijke afbeeldingen overal op te duiken.⁶ In deze tijd moet wel een duidelijk onderscheid gemaakt worden tussen beelden en schilderijen. Beelden waren in die tijd taboe in het christendom omdat deze teveel zouden gaan lijken op de godenbeelden van de oude religies.⁷ Dat waren niet meteen de iconen van Christus en de heiligen zoals ze er waren in de achtste eeuw, maar de christelijke iconografie begon met symbolen, bijvoorbeeld vissen en ankers. Maar in de loop van de derde eeuw toen steeds meer van huis uit traditionele Romeinen zich bekeerden tot het christendom verschenen er steeds meer uitgebeelde scènes uit de Bijbel. In de vierde eeuw waren deze afbeeldingen niet ongebruikelijk.

---

⁴ Ibidem 105.

⁵ Ibidem 106.

⁶ L. Nees, *Early Medieval Art* (Oxford 2002) 32.

⁷ E.H. Gombrich, *Eeuwige Schoonheid* (Houten 2004) 135.

Overigens bestond er al in de vierde eeuw oppositie tegen het gebruik van afbeeldingen en deze bezwaren blijven de kop op duiken in de opvolgende eeuwen. Het protest tegen afbeeldingen kwam echter niet eerder dan 726 tot een uitbarsting zoals we dat zien onder keizer Leo III.

Leo begon zijn iconoclasme in dat jaar door de afbeelding van Christus boven de poort van zijn paleis weg te halen. Over zijn motieven zal ik later nog duidelijkheid proberen te verschaffen. Het beleid werd pas officieel in 730 toen alle iconen officieel verboden werden. De toenmalige patriarch Germanus was tegen dit beleid en hij werd gedwongen af te treden.⁸ Leo III was vrij radicaal in zijn beleid, maar niet in de uitvoering ervan. Zijn zoon en opvolger Constantijn V wel; hij liet de iconofielen of iconodulen zoals de tegenstanders van het iconoclasme werden genoemd, actief vervolgen en velen van hen vluchtten uit Constantinopel. Deze vervolging stopte onder zijn opvolger Leo IV en het iconoclasme werd zelfs tijdelijk afgeschaft onder bewind van zijn vrouw Irene, na het vroegtijdig overlijden van haar man.

Hun zoon Constantijn VI was te jong om te regeren dus Irene nam het regentschap op zich en maakte van haar macht met enthousiasme gebruik door meteen het iconoclasme af te schaffen en een nieuw concilie bijeen te roepen welke het iconoclasme vervolgens volledig verdoemde in 787. Met de volgende zeven keizers ging het beleid op en neer tussen iconoclastisch en iconodulisch, met en zonder vervolgingen. Maar in 842 kwam keizer Michael III aan de macht (onder regentschap van zijn moeder). In 843 werden de decreten van tweede concilie van Nicea in 787 weer in ere hersteld en kwam er een einde aan het iconoclasme in het Byzantijnse rijk, na voor 117 voor onrust in het rijk te hebben gezorgd.⁹

Waar kwam het iconoclasme vandaan?

Dat is een vraag die nog steeds vele historici bezighoudt en waarschijnlijk nog lang zal houden. Er is namelijk geen uitsluitend bewijs waar het iconoclasme precies vandaan kwam, dus zullen er altijd nieuwe theorieën bedacht kunnen worden om het ontstaan van dit bijzondere fenomeen te verklaren. Er zijn nu al vrij veel van deze theorieën, de ene meer plausibel dan de andere, maar geen enkele theorie is 100 procent uit te sluiten. De enige waarheid in deze kwestie is dat we het gewoon niet zeker weten. Er zijn verschillende suggesties gedaan waarvan een paar hier weergegeven zijn. De hoop blijft dat de meest plausibele theorie ook het dichtst bij de waarheid zit.

Sommige bronnen zeggen dat het iconoclasme al rondwaarde in de legers van het Byzantijnse rijk en dat de keizer slechts de mening van zijn trouwe troepen overnam om ze tevreden te houden. Hier lijkt weinig feitelijk bewijs voor te bestaan.¹⁰ Maar er zijn bronnen die dit tegenspreken en de schuld bij respectievelijk de joden en de moslims leggen. Een bron vertelde het verhaal dat: *'op een onbepaalde plek een joodse man de jongeman (die later keizer Leo III zou worden) tegenkwam en hem een voorspelling deed. De jood voorspelde dat Leo op de keizerlijke troon zou komen te zitten als hij zou zweren de afbeeldingen die zo vereerd werden door de christenen zou vernietigen. Leo accepteerde deze voorspelling en kwam zijn belofte tien jaar later na.'*¹¹ Een andere bron maakt er een joodse tovenaars van aan het hof van de kalief Yazid II in Syrië: *'Een joodse tovenaars van Tiberias, genaamd Tessaracontapechys, kwam bij Yazid en beloofde hem een regeertijd van 30 jaar als hij de*

---

⁸ Gregory, *A History of Byzantium*) 190.

⁹ Ibidem.

¹⁰ S. Gero, *Byzantine Iconoclasm During The Reign Of Leo II. With particular attention to the oriental sources* (Louvain 1973) 18.

¹¹ Ibidem 63.

*heilige afbeeldingen van de christenen zou vernietigen. Yazid accepteerde dit aanbod en het bevel werd uitgevoerd door Joden en Arabieren, maar de kalief stierf voortijdig en zijn zoon nam dit bevel niet over en wilde de valse profeten vervolgen, maar die vluchtten naar Byzantium waar ze Leo tegen het lijf liepen. Leo geloofde hun valse beloftes dat hij keizer zou worden en een lange, welvarende regeringsperiode tegemoet zou gaan als hij beloofde de afbeeldingen te vernietigen.*¹² Dit lijkt meer op plaatselijke folklore en legendes dan op een historische weergave van wat er gebeurd is.

Andere bronnen maken gewag van de jeugd van Leo de III die zich voor een deel in islamitisch gebied afspeelde.¹³ Hij zou hier eventueel iconoclastische ideeën opgedaan kunnen hebben. Maar niets wijst erop dat Leo contact zou hebben gehad met moslims in zijn jeugd.

Als we wat beter naar de bronnen kijken is het mogelijk een klein onderscheid te maken tussen deze legendarische verhalen en historische feiten. Volgens de wat meer betrouwbare bronnen lijkt het erop dat keizer Leo III zelf uit vooral religieuze overwegingen het iconoclasme is begonnen.

Een grote oorzaak wordt ook gelegd bij de enorme vulkaan uitbarsting in 726 bij Thera en Therasia in de buurt. De geschiedschrijver Theophanes schrijft dat 'de keizer deze ramp zag als een bovennatuurlijk voorteken en meteen zijn iconoclastische maatregelen nam.'¹⁴ Het is niet zeker dat dit de enige impuls is geweest voor de keizer om het iconoclasme in te voeren, maar het kan zeker een rol hebben gespeeld. Misschien was de keizer een zeer religieus man en zag hij dat het niet goed ging met zijn rijk. Tel deze ramp daarbij op en daar is een goddelijke repercussie voor de zondes van de Byzantijnen. De keizer vond als hoofdzonde de overtreding van het tweede gebod van Mozes, waar later in deze scriptie over gesproken wordt, en de afgoderij die bij de afbeeldingen leek te horen. Het kan wel zijn dat Leo het voorbeeld van andere volgde. Er waren wel voorbeelden van iconoclasme uit andere plaatsen, maar het idee was nog nooit zover doorgetrokken als Leo dat zou doen. Zoals Stephen Gero zegt: *'the key to understanding the origin of Byzantine iconoclasm is still in the person of the emperor Leo himself. In the final analysis, Byzantine iconoclasm was nor Jewish, Muslim or Anatolian, but indeed an imperial heresy, born 'in the purple' in the royal palace.'*¹⁵

Wat waren de argumenten voor en tegen het iconoclasme?

Toen het iconoclasme uitbrak, splitste de bevolking zich op in twee groepen, de iconoclasten en de iconofielen. Elke groep probeerde zijn standpunt zo goed mogelijk te verdedigen met verschillende soorten argumenten. Er werd vaak een beroep gedaan op zeer oude geschriften van de kerkvaders, de Bijbel (vanzelfsprekend) werd zeer regelmatig geciteerd (met argumenten voor beide zijden overigens) en contemporaine theologen schreven gehele verhandelingen tegen de andere groep. De argumenten hier besproken zijn allemaal gebruikt in de achtste eeuw, maar zijn lang niet allemaal afkomstig uit de achtste eeuw. Het belangrijkste argument voor het iconoclasme bijvoorbeeld komt uit een tijd ruim voor Christus. Verschillende kerkvaders uit de vierde eeuw worden geciteerd, maar ook veel contemporaine schrijvers. Deze scriptie beoogt deze argumenten op een rij te zetten, zonder voorafgaande voorkeur voor de argumenten van een van de partijen. Deze scriptie is bedoeld om duidelijkheid te verschaffen in een periode die zo anders is dan andere perioden in het Byzantijnse Rijk. Omdat het leven in die tijden beheerst werd door religie, was zo'n enorme inbreuk op de religieuze traditie iets wat alle lagen van de bevolking aanging.

---

¹² Gero, *Byzantine Iconoclasm During The Reign Of Leo II*, 70, 72.

¹³ Ibidem 12.

¹⁴ Ibidem 94.

¹⁵ Ibidem 131.

Zo'n radicale verandering in de (religieuze) kunst op direct bevel van de leider van het volk doet sterk denken aan farao Achnaton (voorheen Amenophis IV) uit de 18^e dynastie in Egypte, de voorganger van de beroemde Toetanchamon. Deze koning doorbrak de eeuwenoude tradities van de Egyptische kunst door de stijve volgens patronen gemaakte kunst te vervangen door losse soepele lijnen in afbeeldingen waarin de farao niet meer de grootste persoon was. Deze stijl schokte het hele land en was compleet nieuw en onverwacht.¹⁶ Deze uitbarsting van creativiteit heeft nog korter geduurd dan het iconoclasme in Byzantium maar dreunde ook nog decennia lang door in de geschiedenis van het Egyptische rijk. Het iconoclasme kwam voor de meeste mensen ook uit het niets en was geheel onverwacht. Helaas betrof het hier geen verandering in kunststijl maar massavernietiging van de beeldende kunst.

De argumenten die hier besproken worden zijn bijna allemaal theologisch van aard, een enkele psychologisch. Dit geeft hopelijk inzicht in het complexe probleem zelf en, een aardige bijkomstigheid, in de manier waarom mensen uit Byzantium in de achtste eeuw nadachten over zichzelf, hun religie en hun relatie met de kosmos.

De argumenten zijn eerst opgedeeld in argumenten voor en tegen. In een later overzicht zullen de argumenten door elkaar worden gezet om te zien welk argument een reactie was op welk argument, om de relatie tussen de argumenten beter te kunnen begrijpen.

Bij de opdeling in voor en tegen het iconoclasme moet wel in acht genomen worden dat de iconofilische geschriften in veel grotere getale zijn overgebleven dan de iconoclastische teksten. Verder zijn de argumenten ingedeeld in 'genres'. De Bijbelse argumenten staan zoveel mogelijk bij elkaar, vervolgens de argumenten van de kerkvaders en vervolgens de argumenten van andere schrijvers.

Als eerste, zoals in de debatwereld goed gebruik is, beginnen we met de argumenten voor het iconoclasme of, misschien beter, zoals in de rechtszaal goed gebruik is begint de aanklager om daarna de beklagde zich te laten verdedigen.

Wat waren de argumenten voor het iconoclasme?

Bijbelse argumenten

Het iconoclasme rustte in de beginselen op een van de tien geboden die Mozes heeft ontvangen volgens het verhaal Exodus in de Bijbel. Het ging om het tweede gebod van Mozes, beschreven in Exodus 20:4.

'Gij zult geen gesneden beeld maken noch enige gestalte van wat boven in de hemel, noch van wat beneden op de aarde, noch van wat in de wateren onder de aarde is. Gij zult voor die niet buigen noch hen dienen (...).'¹⁷

Op dit gebod was in feite de gehele filosofie van het iconoclasme gebaseerd. Dit gebod, dat herhaald wordt in Deuteronomium, zegt dat het verboden is afbeeldingen te maken van enig levend wezen. Dit

---

¹⁶ Gombrich, *Eeuwige Schoonheid*, 67-8.

¹⁷ Nederlandse Bijbelgenootschap, *Bijbel*, vertaling uit 1952 (Haarlem 2000) Uit deze Bijbelvertaling zijn alle hier gebruikte Nederlandse Bijbelcitaten gehaald.

gebod, of dit verbod, werd zoals duidelijk mag zijn, al eeuwenlang met voeten getreden, maar was in 726 een van de grootste oorzaken van het iconoclisme.

Hoewel dit eigenlijk het belangrijkste argument van de hele controverse was, was het zeker niet het enige Bijbelcitaat dat het gebruik van afbeeldingen afkeurde. Een paar van deze argumenten die door de iconoclasten met veel enthousiasme rondgestrooid werden om hun zaak te verdedigen staan hieronder geciteerd. Het evangelie volgens Johannes was een goede bron voor de iconoclasten. Zo staat er bijvoorbeeld in Joh. 1:18: *'niemand heeft ooit God gezien'*, of Joh. 4:24: *'God is geest en wie Hem aanbidden, moet aanbidden in de geest en in waarheid'*.

Het eerste citaat werd gebruikt in het vraagstuk of iets wel kon worden afgebeeld wat niet gezien kon worden. Daarover op een later moment meer. Het tweede citaat is ook een sterk argument geweest van de iconoclasten. Mensen had geen plaatjes nodig als ze geloofden met het hart en de ziel. Zoals mooi uitgedrukt in een andere passage van Johannes: *'Zalig zij, die niet gezien hebben en toch geloven.'* (Joh. 20:29)

Uit de brief van Paulus aan de Romeinen kwam een zeer veelgebruikt citaat ten gunste van het iconoclisme:

'Bewerende wijs te zijn, zijn zij dwaas geworden, en zij hebben de majesteit van de onvergankelijke God vervangen door hetgeen gelijk is op het beeld van een vergankelijke mens, van vogels, van viervoetige en van kruipende dieren. Daarom heeft God hen in hun hartstochten overgegeven aan onreinheid, zodat bij hen het lichaam onteerd wordt. Zij immers hadden de waarheid Gods vervangen door de leugen en het schepsel vereerd en gediend boven de Schepper, (...).' (Rom. 1:22-25)

Dit was duidelijke taal voor de iconoclasten. In dezelfde brief staat ook: *'Zo is dan het geloof uit het horen, en het horen door het woord van Christus.'* (Rom. 20:10), oftewel het geloof komt uit het horen van de verhalen uit de Bijbel, er is dus geen enkele reden om dit aan te vullen met afbeeldingen.

Uit de tweede brief van Paulus aan de Korintiërs komt het volgende citaat: *'Zo kennen wij dan van nu aan niemand naar het vlees. Indien wij al Christus naar het vlees gekend hebben, thans niet meer.'* (II Kor 5:16) Dit was een vrij moeilijk argument wat gebruikt werd in de christologische discussie. Met deze stelling kwam ook weer de vraag naar voren, als we Christus niet meer naar het vlees kenden, konden wij hem dan wel afbeelden? Hier werd ook weer de kwestie gesteld of men kon uitbeelden wat men niet kon zien.

De Bijbel was een vruchtbare boom waar veel voorbeelden uit konden worden geplukt. De iconofielen deden gretig hetzelfde, maar daar zal verderop nog over worden gesproken.

Kerkvaders

De Kerkvaders van de christelijke kerk hebben een belangrijke rol gespeeld in de iconoclastische controverse, al waren ze zelfs niet meer in leven. Op hun geschriften zijn veel argumenten gebaseerd.

De kerkvaders die het meest geciteerd worden zijn Eusebius van Caesarea en Epiphanius van Salamis. Beiden waren zij Kerkvaders uit de vierde eeuw. Deze geschriften werden naast de Bijbel in eerste instantie gebruikt als grondargumenten voor het iconoclisme. Van beide mannen is hier een stuk geciteerd en vervolgens uitgelegd. Het is zoals in de inleiding al gezegd is in het Engels om de bestaande vertaling niet nog meer onrecht aan te doen door het in het Nederlands te vertalen.

Eusebius van Caesarea heeft in een brief aan de zus van Constantijn de Grote, Constantia, het volgende geschreven. Dit was na aanleiding van een brief die Constantia hem had gestuurd met het verzoek om een afbeelding van Christus.¹⁸

“You also wrote me concerning some supposed image of Christ, which image you wished me to send you. Now what kind of thing is this that you call the image of Christ? I do not know what impelled you to request that an image of Our Saviour should be delineated. What sort of image of Christ are you seeking? Is it the true and unalterable one which bears His essential characteristics, or the one which He took up for our sake when He assumed the form of a servant? (...) Granted, He has two forms, even I do not think that your request has to do with His divine form. (...) Surely then, you are seeking His image as a servant, that of the flesh which He put on for our sake. But that, too, we have been taught, was mingled with the glory of His divinity so that the mortal part was swallowed up by Life. (...) Who, then, would be able to represent by means of dead colors and inanimate delineations (skiagraohiai) the glistening, flashing radiance of such dignity and glory, when even His superhuman disciples could not bear to behold Him in this guise and fell on their faces, thus admitting that they could not withstand the sight? (...)

But if you mean to ask of me the image, not of His form transformed into that of God, but that of the mortal flesh before its transformation, can it be that you have forgotten that passage in which God lays down the law that no likeness should be made either of what is in heaven or what is in the earth beneath? Have you ever heard anything of the kind either yourself in church or from another person? Are not such things banished and excluded from churches all over the world, and is it not common knowledge that such practices are not permitted to us alone? Once – I do not know how – a woman brought me in her hands a picture of two men in the guise of philosophers and let fall the statement that they were Paul and the Saviour – I have no means of saying where she had this from or learned such a thing. With the view that neither she nor others might be given offense, I took it away from her and kept it in my house, as I thought it improper that such things ever be exhibited to others, lest we appear, like idol worshippers, to carry our God around in an image. I note that Paul instructs all of us not to cling any more to things of the flesh; for he says, though we have known Christ after the flesh, yet now henceforth know we him no more.”¹⁹

Het moge duidelijk zijn dat deze bron gretig aangehaald werd door de iconoclasten, want Eusebius, een geëerde Kerkvader, somde hier een flink aantal argumenten op, zo voor het oprapen. Hij had het hier over te twee naturen van Christus en hij zei dat, omdat de twee naturen van Christus onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn, men niet de ene natuur kon afbeelden en de andere niet. Aangezien de goddelijke natuur van Jezus onzichtbaar, ongrijpbaar en onafbeeldbaar is kon men dan alleen zijn menselijke natuur afbeelden. Dit was echter onmogelijk omdat er dan een scheiding zou optreden tussen de twee naturen van Christus.

Vervolgens gaf Eusebius nog eens het basisargument tegen afbeeldingen namelijk het tweede gebod verkregen via Mozes, welke hierboven uitgebreider behandeld is. Dan kwam hij met een argument wat nog niet uitgebreid behandeld is, namelijk het worden aangezien voor idool aanbidder. De verleiding tot afgoderij was volgens Eusebius veel groter als er een afbeelding in de buurt was. Afgoderij was nog veel erger dan het maken van een afbeelding, want afgoderij is specifiek verboden

---

¹⁸ Gregory, *A History of Byzantium*) 61.

¹⁹ (Vertaling van C. Mango, *The Art of the Byzantine Empire, 312-1453: Sources and Documents* (Englewood Cliffs, NJ, 1972, reprint, Toronto, 1986), pp. 16-18.

in het allereerste gebod: Ex 20:1-3 *'Gij zult geen andere goden voor mijn aangezicht hebben.'* Afbeeldingen konden leiden tot afgoderij en dat moest koste wat kost voorkomen worden. Hij sluit deze redevoering af met het citaat van Paulus dat eerder in deze scriptie al besproken is.

Van Epiphanius van Salamis is hier een kleiner citaat weergegeven. Dit citaat is echter niet minder krachtig dan het voorgaande. Het is in een paar iconoclastische teksten weergegeven, maar vooral veel in iconofilische, waarna de schrijver een poging deed dit argument te weerleggen.

*"And in this matter, my beloved children, keep it in mind not to set up icons in churches, or in the cemeteries of the saints, but always have God in your hearts through remembrance. Do not even have icons in private houses. For it is not permissible for the Christian to let his eyes wander or indulge in reveries."*²⁰

Dit is een direct verbod van een kerkvader tegen het maken van afbeeldingen voor in een kerk of een kerkhof waar de heiligen begraven liggen. Epiphanius is ook een voorstander van het aanbidden van God via het 'hart en herdenking'. De iconofielen moeten zich haast wel aangesproken hebben gevoeld door dit argument omdat het gezegd was door een van de belangrijkste kerkelijke figuren in de geschiedenis. Maar religie heeft altijd een uitkomst zoals wij straks zullen zien.

Theologie

Een paar argumenten van de iconoclasten staan niet in de Bijbel en zijn niet uitgesproken door een of ander zeer aanzienlijk kerkfiguur. Dit zijn de argumenten van de critici die zeer goed naar de theorie en de theologie van het christendom hebben gekeken. Dit waren vaak monniken, die zich in het kloosterleven hadden teruggetrokken.

Het grootste deel van deze argumenten is gericht op de christologie, waarvan het belangrijkste argument toch wel is dat Jezus twee naturen heeft die niet gescheiden kunnen worden en de iconoclasten vonden dit wel het geval als Christus afgebeeld werd, aangezien zijn goddelijke natuur onmogelijk af te beelden is en daarom alleen maar zijn menselijke natuur gezien kon worden. 'Want een Christus zonder goddelijke glorie, was een Christus die niet bestond, en dat was onacceptabel.'²¹ Dan zou er een vierde persoon, namelijk de afgebeelde persoon worden toegevoegd aan de Heilige Drie-eenheid, en dat was uiteraard heiligschennis. De enige manier om een icoon te hebben van Christus dat geen idool was en waarin de naturen niet gescheiden werden was de heilige Eucharistie. Het enige icoon van Christus is het icoon:

"Which God, our sacred initiator, having assumed his human substance entirely from us, gave to his initiates at the time of his voluntary passion as a shining type and memorial. (...) No other form or type under the sun was chosen by him which could represent his incarnation; behold, therefore, the icon of his life-giving body, performed with reverence and honour." "Just as that which he assumed from us is only the matter of human substance perfect in every aspect but not constituting a self-subsistent person that an additional person might not be introduced into the Godhead, so too he commanded an icon consisting of special matter, namely, the substance of bread, to be offered, not forming the shape of a man so as not to allow idolatry a foothold. Therefore, just as the natural body of Christ is holy, since it is deified, so his local body, namely, the icon of his natural body, is equally holy since it is also deified as by grace through a certain sanctification. (...) And just as he deified the flesh which he assumed by his own natural sanctification through the union itself, so too he was

---

²⁰ A. Giakalis, *Images of the Divine. The Theology of Icons at the Seventh Ecumenical Council* (Leiden 1994) 26.

²¹ Ibidem 84.

pleased that the bread of the Eucharist also, as a true icon of the natural flesh, should become a divine body, sanctified by the overshadowing of the Holy Spirit. (...) The naturally ensouled flesh of the Lord, endowed with a noetic faculty, was anointed by the Holy Spirit with divinity. In the very same way the God-given icon of his flesh, the divine bread, along with the cup of his life-bearing blood from his side, was also filled with the Holy Spirit, this was therefore shown to be a true icon of the incarnate dispensation of Christ our God, as we have already said, which he, the true life-giving creator of nature, bequeathed to us with his own mouth.”²²

De iconoclasten zijn blijkbaar niet tegen het icoon *an sich*. Het icoon moet alleen aan bepaalde voorwaarden voldoen die alleen toepasbaar zijn, volgens de iconoclasten, op het brood en de wijn in de eucharistie. Want dit was niet in de vorm van iets levends, dus afgoderij was niet aan de orde. En wat voor de iconoclasten heel belangrijk was, dit icoon zelf, de materie ervan was heilig. Buiten het feit dat ze aangewezen waren door Christus zelf (wat ongetwijfeld een pluspunt is geweest) was de materie ervan door de Heilige Geest goddelijk gemaakt, geheiligd. Dit was een punt waar de iconoclasten bij ‘gewone iconen’ niet overheen konden stappen. De materie waarvan het icoon gemaakt was, was niet heilig. Het was door mensenhanden gemaakt en daardoor onmogelijk om als iets goddelijks aanbeden te worden.

Zoals bij het volgende hoofdstuk duidelijk zal worden, is dit een fundamenteel andere manier van het ervaren van en kijken naar een icoon dan de iconofielen dat doen. De iconoclasten vonden dat deze kloof tussen de materie en het heilige, het spirituele alleen overbrugd kon worden door de eucharistie, omdat deze van materie was gemaakt, maar toch heilig in zichzelf was.

Wat waren de argumenten tegen het iconoclasme?

Argumenten tegen het iconoclasme zijn net als de argumenten voor in verschillende categorieën in te delen. Ook de iconofielen maakten gebruik van bepaalde Bijbelpassages die ze voor hun zaak konden gebruiken. De tegenstanders van het iconoclasme zijn heel fel geweest in hun kritieken die ze opschreven en waarvan er een flink aantal bewaard zijn gebleven. Zeer belangrijke tegenstanders waren bijvoorbeeld de paus en de Katholieke Kerk. Dichter bij huis waren er ook critici met als een van de belangrijkste Johannes van Damascus, hoewel de tegenstanders uit angst voor vervolging vaak op veilige afstand van Constantinopel bleven.

Bijbelse argumenten

Het belangrijkste Bijbelse argument waar de iconofielen zich op beroepen is gek genoeg maar een paar hoofdstukken verder in de Bijbel dan het belangrijkste argument van de iconoclasten, het tweede gebod van Mozes. In Exodus 37 staat beschreven hoe de Israëlieten volgens god een ark moeten maken om daarin de tafelen der wetten te bewaren en als het moet te vervoeren. Naar de instructies van God zelf:

‘Maakte hij the cherubs van goud, van gedreven werk maakte hij ze, aan beide einden van het verzoendeksel, één cherub aan het ene einde en één cherub aan het andere einde. Uit één stuk met het verzoendeksel maakte hij de cherubs op zijn beide einden. En de cherubs hielden twee vleugels uitgespreid naar boven, met hun vleugels het verzoendeksel bedekkende en hun aangezicht naar elkander gericht; naar het verzoendeksel waren de aangezichten der cherubs gericht.’²³

---

²² Ibidem 98.

²³ De Bijbel exodus 37:7-9

Dit citaat lijkt voor zich te spreken. Het gebruik van een gesneden beeld in de Bijbel. En niet zomaar een gesneden beeld, een gesneden beeld op de ark des verbonds van God. Als de mensen op zo'n heilige plaats gebruik konden maken van een afbeelding, dan moest dat op andere plaatsen volgens de iconofielen toch ook kunnen.

Uit het Nieuwe Testament komen ook een paar citaten, die de iconofielen in hun argumentaties goed konden gebruiken. Bijvoorbeeld Lucas 20:25: *'Toont Mij een schelling; wiens beeldenaar en opschrift draagt hij? Zij zeiden: Van de keizer. En Hij zeide tot hen: Geeft dan de keizer wat des keizers is, en Gode wat Gods is.'* 'Jezus was blijkbaar niet aangedaan door de afbeelding en hij wendde zich niet af in afschuw van de beeltenis op het muntje.'²⁴ Jezus vond het blijkbaar ook niet erg dat er bepaalde afbeeldingen bestonden, al waren deze van levende wezens.

Een van de mooiste citaten uit de Bijbel, vooral gebruikt door Johannes van Damascus is het volgende: men moet volgens hem geloven *'niet der letter, maar des geestes, want de letter doodt, maar de Geest maakt levend'*. (II Kor 3:6).

Kerkvaders

Veel vroege kerkgeschiedschrijvers of theologen zijn later verheven tot kerkvader. Soms pleitten ze voor en soms tegen het iconoclisme. Hier staan de bezwaren van een paar iconodulische kerkvaders. De Cappadocische Vaders²⁵ zijn regelmatig geciteerd door de iconodulen om hun zaak te bepleiten. Bijvoorbeeld Basilius de Grote (330-379) die een afbeelding van de keizer vergeleek met een religieuze afbeelding:

"For he who looks at the imperial image in the agora and says that the person in the picture is the emperor does not confess that there are two emperors, i.e. the image and the man who is depicted in it. Nor if he points at the likeness in the picture and says, 'this is the emperor' does he deprive the prototype of his respect for him by such a statement."

Basilius zei hiermee, dat als een afbeelding van iemand gemaakt werd, dat niet betekende dat er opeens twee van de afgebeelde personen waren. De afbeelding is iets wezenlijks anders dan het afgebeelde, maar wel verbonden met het prototype.

Zijn volgende uitspraak betrof de verering die de afbeelding al dan niet toekwam. De iconoclasten roepen om het hardst dat de iconofielen aan afgoderij en heidense praktijken deden, terwijl de iconofielen dat zelf zeer anders zagen.

"Because the icon of the emperor is also called 'emperor' it does not mean that there are two emperors; neither is the power divided nor the glory portioned. Just as the authority and power which governs is one, our praise is one and not multiple, because honour paid to the icon is transferred to the prototype. Therefore that which the icon is in our case in an imitative mode, the Son is in the divine case in a natural mode. And precisely as in the pictorial craftsmanship the likeness is rendered in the forms, likewise in the case of the divine and uncomposite nature the union lies in the communion of the Godhead."²⁶ (Godhead is een woord voor de Heilige Drie-eenheid)

---

²⁴ Nees, *Early Medieval Art*, 31.

²⁵ De naam komt van de streek Cappadocia in Klein-Azië. De belangrijkste Cappadocische vaders waren Basilius de Grote, Gregorius van Nyssa en Gregorius van Nazianze. Deze kerkgeleerden leefden allemaal in het midden van de vierde eeuw.

²⁶ Giakalis, *Images of the Divine*, noot 44, 105.

Volgens Basilius ging de eer bewezen aan de afbeelding over op degene die afgebeeld was. Dus het hout en de verf werden niet vereerd, maar de persoon van de afbeelding. De beroemde kerkvader Athanasius van Alexandrië zei in zijn 'Verhandeling tegen de Arianen' ongeveer hetzelfde, met dezelfde analogie van het keizersportret.

Verschillende pausen hebben zich met deze kwestie bemoeid; de zaak bracht onrust in het geloof en de bisschop van Rome moest ervoor zorgen dat zijn spirituele rijk intact bleef. Een voorbeeld is paus Gregorius I (540-604), ook wel de Grote genoemd, die naar een van zijn bisschoppen een brief schreef, naar aanleiding van het verwijderen door deze bisschop van een religieuze afbeelding. In deze brief schreef hij:

*"Word has since reached us that you, gripped by blind fury, have broken the images of the saints with the excuse that they should not be adored. And indeed we heartily applaud you for keeping them from being adored, but for breaking them we reproach you. Tell us, brother, have you ever heard of any other bishop anywhere who did the like? This, if nothing else, should have given you pause. Do you despise your brothers and think that you alone are holy and wise? To adore images is one thing; to teach with their help what should be adored is another. **What Scripture is to the educated, images are to the ignorant, who see through them what they must accept; they read in them what they cannot read in books.**"²⁷*

Buiten een berisping van de paus naar deze bisschop, omdat deze op eigen initiatief had gehandeld, wat nooit erg op prijs werd (en misschien wordt) gesteld in de katholieke kerk, en omdat deze bisschop zichzelf wellicht slimmer acht dan zijn broeders in het ambt, geeft de paus ons hier een zeer belangrijk nieuw argument. Wellicht een van de beste en mooiste argumenten van de iconofielen tegen het iconoclasme.

Dit argument werd later door zeer veel schrijvers herhaald onder wie de belangrijke iconodulische schrijver Johannes van Damascus. *Wat het Schrift is voor de geletterden zijn afbeeldingen voor de ongeletterden.* De paus hield hier rekening met het complete analfabetisme onder zeer grote groepen van zijn volgelingen. Hij zei dat ze, omdat ze de Schrift niet zelf konden lezen, meer baat hadden bij plaatjes, die ze makkelijker konden begrijpen. Het was een aanvulling van het alleen horen van de Bijbel, nu konden de gelovigen die niet konden lezen hem ook zien. Volgens de paus was dit een aanvulling van het geloof en vooral de geloofsvastheid van de christenen.

Johannes van Damascus noemt het de educatie van de onwetenden. De gelovigen konden hulp krijgen van de afbeeldingen bij het begrijpen van de verhalen. Kortom de afbeeldingen vervulden een enorme didactische functie. Dit is vooral een sterk argument omdat het de kleine lettertjes van de Bijbel eens losliet en keek naar de praktijk en naar de mensen die dit geloof tot hun levenswijze hadden gemaakt.

Een argument wat uiteindelijk hierop gebaseerd was was het volgende: een van de hoogste doelen die je als christen kon bereiken, volgens de kerk, was een 'spirituele staat van theoria'²⁸, een soort van constante communicatie met God via het hart. De mensen die dit konden bereiken hadden vanzelfsprekend geen behoefte aan religieuze afbeeldingen omdat zij zelf op een bepaalde manier verenigd waren met het goddelijke. De iconofielen namen hier weer de nuchtere positie in door te zeggen dat de gemiddelde Jan Modaal niet in staat was zelf dit niveau te bereiken. De meeste mensen hadden daar wat hulp bij nodig. En afbeeldingen, vonden de iconofielen, waren daar

---

²⁷ Nees, *Early Medieval Art*, 147

²⁸ Giakalis, *Images of the Divine*, 87.

uitstekend geschikt voor. Als de gelovigen van alle kanten omringd werden door religieuze afbeeldingen gingen ze vanzelf de hele dag aan God en goede dingen denken. Zou zouden ze dichterbij het ideaal van 'theoria' komen dan anders mogelijk was.

Theologie

De katholieke kerk is een kerk van traditie. De iconofielen vroegen zich terecht af waar deze breuk met traditie die de iconoclasten instelden vandaan kwam. Al eeuwen werd er met toestemming van de katholieke kerk gebruik gemaakt van afbeeldingen zowel binnen als buiten de kerk. De iconofielen vonden het vreselijk in strijd met traditie om die afbeeldingen nu opeens af te schaffen en wilden:

*'To preserve all the traditions of the Church, which for our sake have been decreed in written or unwritten form, without introducing an innovation. One of these traditions is the making of iconographic representations – being in accordance with the proclamation of the gospel – for the purpose of ascertaining the incarnation of God the Word (...) and for being of an equal benefit to us as the gospel narrative. For those which point mutually to each other undoubtedly mutually signify each other.'*²⁹

Hierop werd door de iconoclasten de stelling van de christologie op tafel gelegd. De christologie zorgde er bij de iconoclasten voor dat ze Christus niet konden afbeelden omdat men dan zijn twee heilige en onscheidbare naturen zou scheiden, wat natuurlijk onmogelijk was. St. Theodoor van Studium zegt dat in een afbeelding van Christus niet de hypostasis (de vereniging van de Heilige Drie-eenheid) wordt afgebeeld maar een eigenschap ervan.³⁰

Net zoals de iconoclasten gingen de iconofielen zelf nadenken en de Schrift interpreteren om tot bevredigende verklaringen te komen wat betreft de afbeeldingen. Johannes van Damascus, of de Damascener, is een van de belangrijkste critici van het iconoclasme en hij heeft er veel over geschreven, vooral vlak na de uitbraak van het iconoclasme in 726. Hij heeft te veel geschreven om al zijn 'Verhandelingen tegen het iconoclasme' in hun geheel te citeren. Maar bepaalde citaten of parafrazen zijn hier weergegeven om zijn punten duidelijk te maken. De getoonde citaten en parafrazen zijn vooral afkomstig uit zijn 'Derde Verhandeling tegen hen die de Heilige Ikonen smaden'.

Johannes begon stellig met zeggen dat het iconoclasme een idee was 'ingeblazen door den Tegenstander'.³¹ Hij wilde met zijn verhandelingen duidelijk maken en vooral duidelijk uiteenzetten waarom het iconoclasme een onzinnig en overbodig fenomeen was. Hij was haastig om te zeggen dat men God zelf vooral niet moet afbeelden; *'immers het is onmogelijk het onlichamelijke en niet in vorm te vattene en onzichtbare en onomschrijfbaar af te beelden.'* Maar, ging Johannes meteen verder, Jezus, als gelijke van God en van dezelfde substantie, is in lichamelijke vorm op aarde gekomen. De christenen wisten dus hoe hij eruit heeft gezien en konden zich daardoor een beeld van hem vormen. Hier kwam hij op een later punt nog op terug, dat voorbeeld wordt hier gevolgd.

Johannes' betoog was zorgvuldig opgebouwd. Eerst ging hij in op het argument van het tweede gebod van Mozes; deze wet was ten slotte het grondargument van de iconoclasten. Johannes legde

---

²⁹ Liz James, 'Seeing is believing but words tell no lies: captions versus images in the Libri Carolini and Byzantine Iconoclasm', in A. McClanan en J. Johnson (ed.), *Negating the Image. Case Studies in Iconoclasm* (Aldershot 2005) 97-112, 101.

³⁰ Giakalis, *Images of the Divine*, 121.

³¹ Johannes van Damascus, *De Derde Verhandeling Tegen Hen Die De Heilige Ikonen Smaden*, F. van der Meer en G. Bartelink (Utrecht 1968) n17.

hier zeer bondig uit dat deze wet aan de joden was gegeven omdat zij, primitief als zij waren, niet met afbeeldingen om konden gaan en dus zeer snel te verleiden waren tot afgoderij. De christenen daarentegen waren, volgens Johannes, aanhanger van het enige pure en goede geloof en dus lang niet zo gemakkelijk te verleiden tot afgoderij.³² Johannes gaf een mooie parabel door God als geneesheer voor te stellen. Een geneesheer gaf tenslotte aan zieke mensen iets anders dan aan gezonde mensen, er werd dus anders met hen omgegaan.³³

Vervolgens citeerde Johannes een aantal passages uit de Bijbel die, niet toevallig, ook door de iconoclasten met enige regelmaat werden gebruikt, waaruit bleek dat uit het maken van afbeeldingen vaak afgoderij voortkwam. Johannes betoogde dat met deze woorden in de Bijbel maar een ding bedoeld werd, namelijk dat *'men het schepsel niet moet vereren in plaats van den Schepper.'*³⁴ Hij ging in een later stuk van zijn verhandeling nog verder in op het begrip verering. Hij maakte een duidelijk onderscheid tussen *verering* en *aanbidding*. Want de verering (volgens Johannes een tegen van onderwerping) van een icoon zou overgaan op het prototype, maar aanbidding van een icoon zou wel verkeerd zijn want dat kwam neer op afgoderij. Maar Johannes wilde vooral duidelijk maken dat de verering vooral in de geest moet plaatsvinden. Hiervoor citeerde hij een van de mooiste passages uit de Bijbel; dat men moet geloven *'niet der letter, maar des geestes, want de letter doodt, maar de Geest maakt levend.'* (II Kor 3.6)

Johannes legde in zijn Verhandeling ook uit hoe men een beeld van een god kan maken, waarbij hij gebruik maakte van het christologisch onderscheid tussen de twee naturen van Jezus. De menselijke kant kon men gewoon afbeelden want van hetgeen zonder lichaam is geen afbeelding te maken, maar de christenen hebben hun god gezien in een lichaam en zijn dus in staat dat lichaam af te beelden. Want een beeld is een gelijkenis van een bestaand iets, maar Johannes zei uitdrukkelijk dat het beeld wezenlijk anders is dan hetgeen het beeld afbeeldde. De afbeeldingen hebben volgens Johannes ook een uitgesproken functie, ze bestonden om *'te openbaren wat verborgen is (...) en het op weg helpen van kennis'* en om ons *'te helpen (...) opdat wij naar het goede gaan verlangen.'*³⁵ Hier werd weer gebruik gemaakt van het didactische argument en de voorbeeldfunctie van afbeeldingen. Als de heiligen werden afgebeeld inspireerde dat de kijker wellicht om zich zelf ook zo voorbeeldig te gaan gedragen.

Vervolgens kwam Johannes weer terug op de mogelijkheid van het afbeelden van een god. Want men moet zich volgens Johannes altijd afvragen *'wat er afgebeeld wordt en wat niet? En hoe wordt wat dan ook afgebeeld?'*³⁶ Volgens Johannes konden lichamelijke dingen afgebeeld worden, maar bijvoorbeeld ook een engel of een demon. De goddelijke natuur was volgens Johannes niet af te beelden want deze natuur was niet alleen niet lichamenlijk of stoffelijk, maar ook niet te kennen door de menselijke geest. Johannes vond dat de menselijke geest simpelweg niet in staat was zoiets groots en schitterends te bevatten. Demonen of engelen waren niet onmogelijk om af te beelden, omdat deze figuren wel te bevatten waren door de geringe geestelijke capaciteiten van de mens. *'Om het eenvoudig te zeggen: wij kunnen beelden maken van alle gedaanten die wij hebben gezien; doch wij krijgen er pas begrip van, in den geest, naarmate zij gezien zijn.'*³⁷

---

³² Ibidem 31.

³³ Ibidem 23.

³⁴ Ibidem 29.

³⁵ Ibidem 49.

³⁶ Ibidem 57.

³⁷ Ibidem 59.

De argumenten en uitleg van Johannes van Damascus zijn vele malen herhaald en gebruikt voor iconodulische doeleinden. Bijvoorbeeld door een iconodulische schrijver:

*'We venerate not the boards and colours but the persons themselves whose names the icons bear.'*³⁸

Johannes was een tijdgenoot van Leo III, dus zijn geschriften zijn zeer waardevol om het iconoclastisch gedachtegoed van die tijd wat erin staat. Hoewel in een neerbuigende manier opgeschreven, staan de kernargumenten van de iconoclasten in de geschriften van Johannes (en andere iconodulische schrijvers) en vormen daarmee de kern van de iconoclastische geschriften, omdat de eigenlijke iconoclastische geschriften helaas bijna allemaal verloren gegaan zijn.

Bronnen die we in meerdere mate over hebben van de iconofielen en van de iconoclasten zijn de overblijfselen van de geschriften over de verschillende concilies die gehouden zijn ten tijde van het iconoclasme. Van deze 'vergaderingen' werden een soort notulen bijgehouden die voor ons van onschatbare waarde zijn. Er werden veel bestaande argumenten herhaald, maar er werd vooral samengevat, uitgelegd en geïnterpreteerd wat andere theologen geschreven hadden en uiteraard wat er in de Bijbel stond. De theologen aanwezig op het Zevende Oecumenische Concilie in 786-7 (op oproep van keizerin Irene, een uitgesproken iconofiel³⁹) gebruikten bijvoorbeeld het argument van Basilius en Athanasius over de afbeeldingen van de keizer om het volgende punt duidelijk te maken:

*'The icon is one thing and the prototype another, and no sensible person will look for the properties of the prototype in the icon. For true reasoning recognizes nothing in the icon other than participation by name in the subject of the icon, and not by substance'*⁴⁰

Wederom werd er gebruik gemaakt van het verschil tussen prototype en icoon en het idee van de iconofielen dat deze twee niet hetzelfde waren, maar slechts op elkaar leken. Dit is een fundamenteel andere manier van kijken naar iconen dan de iconoclasten dat doen. Tijdens het onderzoek ontstond het idee dat de twee groepen een beetje langs elkaar heen spraken, omdat ze vanuit verschillende definities argumenten naar elkaars hoofden slingerden.

Nu werden er meer dingen naar elkaars hoofd geslingerd die misschien de moeite van het vermelden waard zijn. De iconoclasten maakten de iconofielen uit voor heidenen en afgodsdienaars en de iconofielen zeiden over de iconoclasten dat ze onder invloed waren van de islam en dat ze zich op een 'joodse manier gedroegen'⁴¹. Een mooie term in het Engels die niet erg goed te vertalen is is Saracen-minded. De iconofielen vonden de iconoclasten dubbele heiligschenners, niet alleen omdat ze de iconen vernietigden maar ook vanwege hun argument van de niet heiligheid van de materie waarmee de iconen werden gemaakt. Volgens de iconofielen is alle materie gemaakt door God en dus ook op een bepaalde manier 'goddelijk'. Zo hadden de iconofielen iets te zeggen op alles wat de iconoclasten zeiden en omgekeerd.

Overzicht

Zoveel argumenten achter elkaar kan een beetje verwarrend zijn. Hieronder is een zeer overzicht gegeven van de belangrijkste argumenten van beide partijen. Op deze argumenten zijn natuurlijk veel variaties en uitbreidingen geweest die reeds uitgelegd zijn. Met deze opsomming wordt het

---

³⁸ Giakalis, *Images of the Divine*, 119.

³⁹ Ibidem 15.

⁴⁰ Ibidem 105.

⁴¹ Gero, *Byzantine Iconoclasm During The Reign Of Leo II*, 60.

wellicht wat duidelijker hoe de beide partijen tegen elkaar ingingen en vooral dat ze op veel punten (hoofdzakelijk op het gebied van de christologie) een beetje langs elkaar heen praatten.

De iconoclasten zeiden dat in de Bijbel staat dat het maken van afbeeldingen verboden was. De iconofielen wierpen tegen dat verderop in de Bijbel door de christenen ter ere van God afbeeldingen maakten.

Vervolgens wezen de iconoclasten andere plekken aan in de Bijbel waar het verbod zich op de een of andere manier uitte. Daarop wezen de iconofielen hen op citaten die zeiden dat men met de geest en het hart moest geloven. Hierop zeiden de iconoclasten natuurlijk dat men moest geloven zonder te zien. De iconofielen wezen erop dat dit voor de massa onmogelijk was en dat de afbeeldingen ook een educatieve functie hadden.

De iconoclasten zeggen dat de naturen van Christus niet te scheiden zijn en dat de iconofielen dat wel deden als alleen de menselijke kant van Christus afgebeeld werd. De goddelijke kant kon immers helemaal niet afgebeeld worden want iets goddelijks is niet af te beelden. De iconofielen maakten daarop gebruik van Athanasius' en Basilius' analogie van de verering van het keizerportret en het vereren van een icoon. De iconofielen zeggen kortom dat het gaat om het beeld achter het beeld.

De iconoclasten vonden dat het icoon een idool is omdat het niet Christus afbeeldt zoals hij werkelijk is, namelijk zonder zijn andere natuur. De iconofielen antwoordden dat de mensen zich via een zichtbaar beeld het onzichtbare beter konden voorstellen en dat de naturen niet worden gescheiden maar er een bepaalde eigenschap werd afgebeeld.

Voor de iconofielen was in de heiligen een goddelijke energie die zich ook manifesteerde in het heiligenbeeld. Verering van zo'n heiligenbeeld door de christenen zou als het ware opstijgen door het icoon naar het prototype ofwel naar degene van wie de afbeelding gemaakt was. Vervolgens zou heilige gratie of zegen afdalen door het icoon naar de vereerder. De iconoclasten konden dit niet accepteren vanwege de goddelijke energieën die in dit scenario een rol speelden. Volgens de iconoclasten kon de kloof, het enorme gapende gat tussen het materiële en het spirituele niet op menselijke wijze te overbruggen. Iconen zijn nu eenmaal materie en materie kan niet het immateriële bevatten. De enige manier om die dichter bij elkaar te brengen was via de heilige eucharistie. Hierop vonden de iconofielen de iconoclasten hypocriet door te zeggen dat de eucharistie ook een icoon was omdat het niet het echte lichaam en bloed van god was, maar deze wel representeerde.

Conclusie

De argumenten voor en tegen het iconoclasme zijn allebei talrijk en moeilijk te begrijpen. Wat ik meekrijg van de iconoclasten is dat ze meer naar de letter lezen en interpreteren en de iconofielen meer naar de geest. Maar voor allebei valt wat te zeggen. Soms waren de argumenten wel heel erg vergezocht en gekunsteld, dat maakt het wat lastiger om ze goed te begrijpen. Zaken werden uitgelegd in den vleze of in den geest en dat men het vlees wel kan zien maar niet geloven en de geest niet zien maar er wel in geloven. Daar gaat het hoofd op een gegeven moment van tollen. Ik denk dat de iconofielen en betere zaak hadden staan dan de iconoclasten, maar ik vind het grondargument van de iconoclasten het best omdat de christenen vanaf het begin van hun religie al de geboden naleven met uitzondering van dit ene gebod zonder dat daar een goede reden voor is.

Aan de ene kant was ik onder de indruk van het filosofisch denkwerk van deze mensen, die soms hele vernieuwende inzichten gaven in hun tijd. Aan de andere kant werd ik na een bepaalde tijd een beetje moe van het gekissebis en het gewelles-nietes wat regelmatig voorbij kwam. Over het kleinste woord werden enorme discussies gehouden waardoor je, zij het soms een beetje geërgerd, toch wel onder de indruk moest zijn van de standvastigheid van kerkvaders, theologen en gelovigen. Of je zelf nu religieus bent of niet, het is ontzettend interessant je in deze kwesties te verdiepen en ik zou het ook iedereen aanraden die wat meer over het onderwerp wil weten.

Ik ben in elk geval blij dat de uitkomst was zoals hij was, dat de iconofielen het beleid weer hebben overgenomen en vastgehouden, zeker na een recent bezoek aan Istanbul waar ik zelf verschillende Christus en Maria iconen met zeer veel genoegen en bewondering heb mogen aanschouwen. De kunsthistoricus in mij zou het eeuwig zonde hebben gevonden als die afbeeldingen ook waren verwoest tezamen met die afbeeldingen welke al ten onder zijn gegaan. Maar de historicus in mij kijkt onbewogen naar dit conflict en vindt dat hoewel religie op zoveel manieren een verrijking is, het de wereld een stuk gecompliceerder maakt.

Literatuurlijst

Literatuur

Gero, S, *Byzantine Iconoclasm During The Reign Of Leo II. With particular attention to the oriental sources* (Louvain 1973).

Gero, S, *Byzantine Iconoclasm During The Reign Of Constantine V. With particular attention to the oriental sources* (Louvain 1977).

Giakalis, A, *Images of the Divine. The Theology of Icons At The Seventh Ecumenical Council* (Leiden 1994).

Gombrich, E.H., *Eeuwige Schoonheid* (Houten 2004).

Gregory, T.E., *A History of Byzantium* (Oxford 2008).

James, Liz, 'Seeing is believing but words tell no lies: captions versus images in the Libri Carolini and Byzantine Iconoclasm', in A. McClanan en J. Johnson (ed.), *Negating the Image. Case Studies in Iconoclasm* (Aldershot 2005) 97-112.

Johannes van Damascus, *De Derde Verhandeling Tegen Hen Die De Heilige Ikonen Smaden*, F. van der Meer en G. Bartelink (Utrecht 1968).

Nederlandse Bijbelgenootschap, *Bijbel*, vertaling uit 1952 (Haarlem 2000).

Nees, Lawrence, *Early Medieval Art* (Oxford 2002).

Reimer, P.J., *Klassieke oudheid van A tot Z* (Utrecht 1999).

Websites

<http://www.online-bijbel.nl/belijdenisgeschrift/nicea/>